

Блинова, О. Є. Теоретичні підходи до аналізу кризи ідентичності особистості [Текст] / О. Є. Блинова // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименко, М. В. Папучі. – Київ, 2010. – Том 11. – Вип. 3. – С. 40-47.

УДК 159.9 : 316.6

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Блинова Олена Євгенівна

Херсонський державний університет

В статті аналізуються наукові підходи до визначення кризи ідентичності особистості, її особливості в період соціально-культурної та економічної трансформації суспільства.

The article analyzes the scientific approaches to the definition of the crisis of personality's identity, especially during its socio-cultural and the economic transformation of society.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, криза ідентичності.

Окреслення змісту та структури поняття «ідентичність» ґрунтується на багатьох наукових традиціях різних галузей знання щодо визначення сутності феномену людини, розуміння її самобутності та унікальної природи, тому основні ідеї можна простежити в працях класиків філософії, антропології, соціології, психології. Філософське тлумачення становлення та розвитку особистості виявляється у працях І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, М. Хайдегера, А. Шопенгауера, серед вітчизняних науковців – М.М. Бахтіна, В.С. Біблера, А.Ф. Лосєва, М.К. Мамардашвілі. У працях антропологічного напрямку сутність людини розглядали М. Бубер, Л. Леві-Брюль, М. Мід, Ж.-П. Сартр, П. Тейяр де Шарден, М. Шелер.

Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані у відповідності із вимогами соціальної системи. Тобто суспільство, соціальні інститути є основними категоріями оформлення поняття ідентичність. Саме у соціології активно досліджувалася тема особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, І. Гоффмана, І.С. Кона, Дж. Міда, С. Московічі, Т. Парсонса, В.О. Ядова, та ін.).

У психології ідентичність найчастіше розглядається як суттєвий психічний феномен, що уможлиблює взагалі існування особистості, характеризується динамічною постійністю та зазнає трансформації впродовж життя індивіда. В західній психології проблему ідентичності вирішували А. Адлер, М. Борневасер, Дж. Бьюдженталь, У. Джеймс, Е. Еріксон, Д. Марсія, Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, К. Хорні, Б. Шефер, Б. Шледер, К. Юнг та ін.; у радянській та вітчизняній – І.В. Антонова, Л.С. Виготський, П.І. Гнатенко, М.В. Заковоротна, В.Л. Зливков, Н.Л. Іванова, Ю.Л. Качанов, І.С. Кон, К.В. Коростеліна, В.С. Малахов, В.С. Мухіна, В.М. Павленко, Т.М. Титаренко, Л.Б. Шнейдер та ін.

Широке розповсюдження терміну «ідентичність» та його введення у науковий обіг пов'язане з ім'ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню «безперервність самопереживання індивіда», «внутрішню рівність з собою», як найважливішу характеристику цілісності особистості, як інтеграцію людиною своєї тотожності з певними соціальними групами [22]. У працях Е. Еріксона докладно проаналізовано поняття «криза ідентичності», вчений звернув увагу на проблеми дорослих людей, що відчують відсутність суб'єктивного почуття тотожності і безперервності.

В умовах економічних, політичних та соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства відбуваються і зміни уявлень особистості про себе та світ, тобто надзвичайно актуалізується проблема особистісної та соціальної ідентифікації людини, що виявляє себе у формі кризи ідентичності.

Змінювання (або трансформація) ідентичності відбувається, коли людина потрапляє в нові соціальні умови, у зв'язку з чим уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у соціальному світі перебудовується та з'являється нова ієрархія соціальних ідентичностей. Цей процес реалізується під впливом різних чинників: вступ людини до нової групи, формування нових зовнішніх груп, зміна статусів груп, виникнення протиріч між групами тощо.

Процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортно. На думку Л.І. Анциферової, процес ідентифікації ускладнюється, якщо особистість перебуває в трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях [3].

Ідентичність розглядається як інтегративна система, яка здатна трансформуватися під впливом як зовнішніх соціокультурних умов, так і внутрішньої особистісної активності. Криза ідентичності сприяє структурним змінам та є механізмом самозмінювань, трансформації ідентичності.

Під кризою ідентичності розуміється періодично повторне протягом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання «блокують» можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Дефініцію «криза ідентичності» розуміють як нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї «самості», реалізованості власної «Я»-концепції [16].

Ідентичність є гомеостатичною системою, що прагне до збалансованої узгодженості соціальних та особистісних аспектів: якщо збільшується прояв особистісних компонентів, це підсилює індивідуалізованість життєвих практик, але одночасно може призвести до конфліктів із соціальними інститутами; з іншого боку, стійке превалювання соціального полюсу й критичне зменшення

представленості індивідуальної ідентичності може призвести до кризи особистості, пов'язаної із втратою самості.

Можливі варіанти подолання кризи ідентичності описуються як конструктивні (гармонійні) та деструктивні (дисгармонійні). Як правило, у визначенні поняття «криза» підкреслюються наступні моменти:

- неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю;
- конфлікт між сформованою конфігурацією елементів ідентичності і відповідним способом «вписування» себе в оточуючий світ;
- невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища;
- руйнування умов можливості цілісного сприйняття суб'єктом себе як аутототожної особистості;
- втрата біографії [7].

В той же час підкреслюється, що криза – це момент розвитку, зміни, критичний період підвищеної чутливості зростаючих потенцій, антагоністичне джерело формування пристосованості до соціального середовища.

У соціологічних дослідженнях звертається увага на протиріччя розвитку сучасного суспільства та їх вплив на ідентифікацію людини. Зокрема, виявлено тенденції, що ведуть до зростання в структурі ідентичності елементів спонтанності, фрагментарності, випадковості. До цих тенденцій відносяться: зростання значущості розвитку суб'єктивного світу людини, «авторство людини на власну особистість»; зміна способів побудови процесу соціальної ідентифікації – на зміну традиційному принципу відносин індивіда та соціальних інститутів, на перше місце виходить процес дезінтеграції й опору індустріальним соціальним інститутам, бюрократії, належності до національної держави, суто ринковим відносинам, невизначеностям глобальної економіки і масової культури.

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію «ідентифікаційної невизначеності» виокремлюються зміни в статусних структурах і позиціях соціальних груп, що виниклі у пострадянський період; становлення ринкової

економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; «системна криза суспільства», що створена суперечливими тенденціями в розвитку українського суспільства (глобалізацією та, одночасно, національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх перевагах на Захід і на Схід). Особливо А.С. Зубенко підкреслює такий чинник, як вузький спектр застосовуваних ідентифікаційних практик. На її погляд, сьогодні в Україні в основному використовуються дві таких практики: консервативно-ретроспективна модель, що спирається на ідентифікацію з власною історією і народною культурою, і практика орієнтації «на інших» шляхом ототожнення з демократичними «розвинутими» країнами Заходу.

У психології життєвого шляху, яка виникла у радянській психологічній науці в руслі подійно-біографічного підходу, розглядається поняття «події життєвого шляху», тобто поворотного, зламного, кризового етапу, на якому особистістю приймаються важливі рішення на тривалий час (Б.Г. Ананьєв, Л.Ф. Бурлачук, Ф.Ю. Василюк, С.Л. Рубінштейн). Такі поворотні моменти позначаються різними дослідниками як «кризи» (Е. Еріксон, Дж. Марсія), «критичні ситуації», «складні життєві ситуації» (Л.І. Анциферова), «біографічні події» (О.О. Кронік, Р.А. Ахмеров).

В період трансформаційних змін сучасна особистість опиняється в ситуації, що провокує виникнення кризи ідентичності, яка проявляється у негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, невизначеності, почутті безпорадності, дезінтеграції.

Ф.Ю. Василюк наголошує на тому, що криза ідентичності – це початок становлення справжнього авторства у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя, тому що особистість стає відповідальною за власну суб'єктність за допомогою відособлення від образу «Я» в очах найближчого довкілля, подолання професійно-позиційних та політичних детермінацій поколінь. Цей період, який має назву кризового або конфліктного, визначається через переживання втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов'язаних з

цим розчарувань [5]. Тому Ф.Ю. Василюк підкреслює, що криза має не тільки негативні, але й позитивні наслідки. Криза часто призводить до індивідуального і культурного оновлення, особистісного росту і прогресу у розвитку. Криза ідентичності сприяє подоланню стагнації розвитку особистості, що виражається у набутті змісту, визначенні цінностей та їх реалізації, тобто завдяки подоланню кризи виникає можливість зміни ситуацій, що перешкоджають розвитку особистості.

Кризові події викликають, як правило, негативні емоції, переживання, сприяють розвитку психосоматичних станів, невротичних розладів, стереотипізації поведінки, формуванню неадекватних психологічних захистів, зменшують ефективність професійної діяльності.

Криза ідентичності співвідноситься та аналізується в єдності з внутрішньоособистісним конфліктом, який вважається індикатором наявності кризового стану. Проблематику внутрішньоособистісної конфліктності, перш за все, розглядається у класичних працях психоаналітичного та гуманістичного напрямку А. Адлера, К. Левіна, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга.

Відомим є аналіз З. Фрейдом наявності конфлікту між свідомим та несвідомим, між біологічно-обумовленими потягами та соціально-культурними заборонами, що є сутністю внутрішньо суперечливої природи людського «Его».

А. Адлер вважав, що в результаті впливу несприятливих соціальних чинників, особливо у ранні роки життя, формується «комплекс неповноцінності», який людина намагається подолати. Важливим для аналізу є «соціальне почуття», що має у теорії А. Адлера соціобіологічну природу і є критерієм повноцінності психічного життя індивідуума [1]. Недостатній рівень розвитку соціального почуття є кризовим і конфліктогенним за своєю суттю.

Е. Фромм аналізував внутрішньоособистісний конфлікт як «екзистенційну дихотомію», згідно якої у психіці людини закладений конфлікт двох начал: життя і смерті. У працях Е. Фромма представлені різноманітні форми деструктивної поведінки людини, які вважаються спробою подолання

внутрішньої суперечності між прагненням людини до свободи та почуттям власного безсилля у зв'язку з втратою захисту суспільства [20].

У теорії потреб А. Маслоу найвищою є потреба в самоактуалізації, тобто в реалізації потенцій, здібностей й талантів людини. Розрив між прагненням до самоактуалізації й реальним результатом лежить в основі внутрішньоособистісного конфлікту. А. Маслоу як центральну характеристику особи виділяє різні ієрархічні рівні її потреб: фізіологічні потреби; потреби в безпеці – безпека і захист від болю, страху, гніву, невлаштованості і т.ін.; потреби в соціальних зв'язках – любов, ніжність, соціальна причетність, ідентифікація; потреби в самоповазі – досягнення, визнання, схвалення; потреби в самоактуалізації – реалізація власних можливостей і здібностей, розуміння і осмислення.

А. Маслоу вважає соціальну ідентифікацію однією з первинних людських потреб, які реалізуючись у конкретному часі та просторі здійснюють побудову життєвого світу людини. На його думку, діяльність особи організують потреби, розташовані безпосередньо над рівнем задоволених. Узагальнюючи відмінності між вищими та нижчими потребами, дослідник підкреслює, що результатом задоволення вищих потреб є розвиток особи. На його думку, потреби високого рівня менш важливі для виживання, тому від них можна на певний час відмовитися. З точки зору А. Маслоу, конфлікт виникає лише тоді, коли фруструються базальні потреби людини.

В основі кризи ідентичності лежить блокада (депривація, фрустрація) базових потреб – потреб у безпеці, сталості і стабільності, розвитку та визнанні, цінності та самоповазі, почутті власної гідності, контроль над соціальним становищем.

За А. Бандурою, конфлікт виникає насамперед у результаті одномоментної дії двох протилежних тенденцій реагування: «уникнення – прагнення», подвійного «уникнення – прагнення» і т.ін. Соціальна, фізична або уявна перешкоди, що унеможливають досягнення мети, розглядаються автором моделі як фрустрація.

З погляду К. Роджерса внутрішньоособистісним конфліктом є наявність дисонансу між реальною «Я»-концепцією особистості, яка формується у взаємодії з навколишнім світом, та ідеальним «Я». У теоретичній концепції особистості основними концептуальними складовими є: Я, або самість (Self), організм і феноменальне поле, яке прирівнюється до життєвого досвіду. До теоретичної конструкції К. Роджерса не входить поняття конфлікту, а емпіричний факт існування конфліктів і тривожності інтерпретується як неконгруентність самості і досвіду. У ситуаціях, «коли існує неузгодженість, але індивід не усвідомлює цього, у нього потенційно може існувати та проявлятися тривожність і дезорганізація. Якщо значущий новий досвід демонструє суперечність так ясно, що вона повинна бути свідомо сприйнятою, то індивід буде під загрозою і його самість дезорганізується цією суперечністю неасимільованого досвіду» [15].

На значущість сенсу життя для людини звертав увагу В. Франкл [18], він підкреслював, що саме відсутність сенсу життя викликає у людини екзистенційний вакуум. Через розлад «духовного ядра» особистості, в якому мають бути локалізовані головні цінності людського існування, виникають духовні проблеми людини. Внутрішньоособистісні конфлікти проявляються у так званих «ноогених неврозах» – у розладі внутрішньої структури особистості.

К. Левін у розробленій ним «теорії поля», спираючись на поняття «валентності», визначив внутрішньоособистісний конфлікт як ситуацію, в якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили однакової величини. В залежності від величини, спрямованості та позитивності-негативності діючих сил розглядаються різні види конфлікту: коли дві сили є позитивними, коли дві сили є негативними, коли дві сили є протилежно спрямованими та однаковими за величиною.

Серед радянських учених, що внесли вагомий вклад у дану проблему слід назвати О.М. Леонтєва, О.Р. Лурію, В.С. Мерліна, В.М. М'ясищева, С.Л. Рубінштейна та ін. О.М. Леонтєв у своїй концепції довів, що людина, навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету у житті, не

живе тільки одним мотивом – поведінка людини завжди полімотивована. Внутрішньоособистиний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості.

Узагальнюючи, слід зауважити, що, по-перше, внутрішньоособистиний конфлікт можна вважати індикатором наявності у індивіда кризи ідентичності як неузгодженості між бажаним та реальним; по-друге, серед негативних наслідків внутрішньоособистиного конфлікту виділяють такі: психологічна дезорганізація особистості, зниження активності та ефективності діяльності; підвищений рівень тривожності; залежність людини від інших людей та обставин; загальна депресія; стресові стани; фрустрація основних потреб; почуття неповноцінності і нікчемності; розлад життєвих цінностей; втрата сенсу життя. Неможливість позитивного конструктивного виходу із кризи супроводжується виникненням хворобливих переживань невдачі, незадоволених потреб, недосягнення цілей.

Проте, будь-який конфлікт, у тому числі, внутрішньоособистиний, може вирішуватися конструктивно та мати позитивний ефект. Наприклад, конфлікти сприяють мобілізації ресурсів особистості для подолання існуючих бар'єрів її розвитку; сприяють адаптації та самореалізації у складних умовах та підвищенню стресостійкості; конфлікти допомагають самопізнанню та адекватній самооцінці; позитивно вирішені конфліктні переживання загартовують характер, формують рішучість у поведінці особистості. Таким чином, можна говорити про те, що в сучасних умовах суспільної та економічної кризи, внутрішньоособистині конфлікти, криза особистиної та соціальної ідентичності проявляються як постійний фон соціального життя людини.

Література

1. Адлер А. Лекции по аналитической психологии: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1996. – 282 с.
2. Антонова И.В. Проблема личностной идентичности // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С. 41-52.
3. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. – 1994. – №1. – С. 15-16.

4. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф. Бурлачук, Н.Б. Михайлова // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №1. – С. 5-17.
5. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций // Психологический журнал. – 1995. – №3. – С.90-101.
6. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
7. Зубенко А.С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій // Науковий вісник. Серія: Філософія. – Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: 2004. - Вип. 16. – С. 31-36.
8. Иванова Н.Л. Структура социальной идентичности: проблема анализа // Психологический журнал. – 2004. – Т.25. – №1. – С.52-60.
9. Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М. : Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 272 с.– (Серия «Библиотека психолога»).
10. Кон И.С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 269-279.
11. Коростелина К.В. Идентичность и толерантность. Методические указания к тренингу «Идентичность и толерантность». – Симферополь, Доля, 2001. – 44 с.
12. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. – 1998. – №2. – С. 43-53.
13. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию... / Сост. и предисл. Ю.П. Сенокосова. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
14. Павленко В.И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. – 2000. – №1. – С. 135-142.
15. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / Общ. ред и предисл. Исениной Е.И. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
16. Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності // Наука і освіта. – №6-7. – 2004. – С.261-264.
17. Титаренко Т.М. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина. – К.: Главник, 2007. – 144 с.
18. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева / Пер. Д.А. Леонтьева; вст.ст. Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.: ил. – (Б-ка зарубежной психологии)
19. Фройд З. Вступ до психоаналізу. – К. : Основи, 1998. – 204 с.
20. Фромм Э. Иметь или быть?: / Пер. с англ. Н.И. Войскунской; Общ. ред. В.И. Добренъков. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с. – (Б-ка зарубежной психологии)

21. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.
22. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
23. Юнг К. Аналитическая психология. Перевод и редакция В.В.Зеленского. – СПб. : ИЧП «Палантир», 1994. – 136 с.
24. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России. – №3-4. – 1995. – С.18-21.